

МАРИЈА МАРТИНОВИЋ
ДРАГАНА МАТИЈЕВИЋ*

НЕКЕ ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКЕ РАЗВОЈНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ НАСЕЉА СУВЕ ПЛАНИНЕ*

Садржај: Просторно-демографске тенденције у савременом развоју насеља Суве планине карактерише, између осталог, територијално груписање и разређивање насеља, позитиван демографски развој мање групе насеља и вишедеценијско пражњење и уситњавање већег броја насеља, праћено интензивирањем процеса демографског старења и појавом (од 2002) спонтаног расељавања руралних насеља. Све ово, појединачно и у интеракцији, довело је до формирања специфичних разлика у насеобинском развоју и постојећем стању између група насеља лоцираних у различитим хипсометријским зонама, као и до издвајања насеобинских ареала са негативним и променљивим (позитивним и негативним) развојним трендовима.

Кључне речи: насеља, популација, простор, демографске промене, рурални проблеми.

Abstract: Spatial-demographic tendencies in present development of settlements on mountain Suva Planina are characterised by territorial grouping and decreasing number of settlements, positive demographic development of a small group of settlements, and several decades of desertion of a great number of settlements. All these characteristics, both individually and in interaction, have led to formation of specific differences in settlement development and in present situation between groups of settlements located in various altitude zones. They have also led to differentiation of settlement areas with negative and variable (positive and negative) development tendencies.

Key words: settlements, population, space, demographic changes, rural problems.

Увод

Од средине ХХ века до данас, у условима интензивирања процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације, насеља Србије имају динамичну тенденцију свеукупног развоја – демографског, морфо-физиономског и функционалног. Формирање значајних диспропорција у степену друштвено-економске развијености између градова, с једне, и сеоских насеља, с друге стране, имало је за последицу, између осталог, појаву просторно-демографске неравнотеже у мрежи насеља Србије.

Полазећи од тога, овом приликом смо издвојили просторно-демографске трендове у савременом развоју насеља Суве планине (75 насеља, 697 km² и 36.492 становника), која административно-управно припадају општинама *Бабушница* (Бабушница, Богдановац, Братишевац, Брестов Дол, Велико Боњинце, Ресник, Горчинце, Грнчар, Дол, Завидинце, Извор, Линово, Љуберађа, Мало Боњинце, Мезграја, Модра Страна, Остатовица, Проваљеник, Сурачево и Штрбовац), *Гаџин Хан* (Велики Вртоп, Ве-

* Мр Марија Мартиновић, асистент, Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд
Драгана Матијевић, истраживач приправник, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд.

* Рад представља резултате истраживања пројекта 146010 које финансира Министарство науке и заштите животне средине Србије.

лики Крчимир, Гацин Хан, Горњи Душник, Доњи Душник, Дуга Пољана, Јагличје, Калетинац, Копривница, Мали Вртоп, Мали Крчимир, Марина Кутина, Миљковац, Овсињац, Семче, Сопотница, Тасковићи, Чагровац, Ћелије и Шебет), *Бела Паланка* (Бела Паланка, Бежиште, Вета, Вргудинац, Глоговац, Горња Коритница, Доња Коритница, Дивљана, Космовац, Лесковик, Ланиште, Мокра, Ново Село, Тамњаница, Топонича, Црвена Река, Црвени Брег, Црнче и Шпај), *Нишка Бања* (Банцарево, Горња Студена, Доња Студена, Јелашница, Коритњак, Куновица, Манастир, Нишка Бања, Островица, Прва Кутина, Просек, Равно До, Радикина Бара, Раутово и Чукљеник) и *Власотинце* (Горњи Присјан).

Узевши у обзир постојећу просторну организацију и актуелну демографску ситуацију насеља Суве планине, на овом месту поменућемо следеће релевантне промене и проблеме:

- трансформација традиционалног размештаја насеља – територијално груписање и разређивање,
- нарушавање просторно-демографске равнотеже у хипсометријској дистрибуцији насеља,
- позитиван демографски развој мање групе насеља и вишедеценијско демографско пражњење и уситњавање већег броја насеља,
- знатна просторна израженост и дуговременост процеса демографског старења насеља и
- појава спонтаног расељавања појединих руралних насеља.

Просторно-демографске тенденције развоја насеља и неки релевантни проблеми

Сува планина се простире између Нишаве, на северу, Кутинске реке, на западу, Коритничко-лужничке удолине, на истоку и југоистоку, и токова Власине и њене десне притоке Пусте реке, на југозападу и југу, у чијим су сливовима Нишка, Заплањска, Лужничка, Белопаланачка и Островичка котлина. На њеним падинама и у подножју, сплетом природно-географских и антропогених фактора, формирало се и, до наших дана, насеобински развој остварује 75 насеља (3 градска – Бела Паланка, Бабушница и Нишка Бања, и 72 остала). Осам насеља, лоцирана на долинским странама река које ограничују Суву планину (у њеном подножју), само се делимично (западни делови Бабушнице и Беле Паланке, источни део Гациног Хана и др.) територијално развијају на овом геопростору.

Приликом избора локације за настанак највећег броја сеоских насеља Суве планине особине топографског положаја омогућавале су двоструке погодности – територију за стварање насеља и простор за организовање руралне производње (коришћење различитих аграрних и шумских површина). Из тог разлога већина села је смештена у контактної зони котлинских обода и побрђа, на додиру различитих природних и привредних целина, што омогућава низ погодности (присуство воде, саобраћајна доступност, формирање сеоских атара са више економских целина и др.).

Просторни размештај насеља и елемената насеобинског ткива условљен је, између осталог, апсолутном (надморском) висином. С обзиром на знатну рашчлањеност терена и висинску разлику насеобинске територије Суве планине од 660 m (најнижи део Просека је на 220 m, а највиши Богдановца на 880 m), изражен је следећи хипсометријски распоред насеља:

- у висинској зони од 200 до 400 m налази се 24 насеља (32%),
- у висинском појасу од 400 до 600 m лоцирано је 39 насеља (52%) и
- висинска зона од 600 до 900 m обухвата 12 насеља (16%).

Без обзира на чињеницу да од 69.730 ha насеобинске територије 52,8% припада насељима висинског појаса од 400 до 600 m (27,2% насељима у првој и 20% насељима у последњој висинској зони), највећу просечну величину атара (1.160 ha) имају насеља лоцирана у највишем, а најмању (792 ha) она у најнижем висинском појасу. Са становишта потреба савременог економског развоја насеља и њима административно припадајућих територија (атара) од првостепеног значаја је сагледавање расположивих природних и привредних (производних) потенцијала. Насеља Суве планине располажу знатним земљишним ресурсима – обрадиво земљиште захвата површину од 27.465 ha (39,4%), пољопривредно 36.311 ha (52,1%), а продуктивно 64.855 ha (93% насеобинске територије).

Табела 1. Насеља Суве планине по хипсометријском размештају и површини (у km²) насеобинске територије (Pn), обрадивог (Po), пољопривредног (Pp) и продуктивног земљишта (Pr)

Висинске зоне (у m)	Број насеља	%	Pn	%	Po	%	Pp	%	Pr	%
200–400	24	32,0	190	27,2	77	28,0	98	27,0	173	26,7
400–600	39	52,0	368	52,8	154	55,9	195	53,8	346	53,3
600–900	12	16,0	139	20,0	44	16,1	70	19,2	130	20,0
Укупно	75	100,0	697	100,0	275	100,0	363	100,0	649	100,0

Извор: Документациони материјал, Сектор економских статистика, одељење за пољопривреду, рибарство и шумарство, Републички завод за статистику, Београд.

Један од примарних руралних проблема је интензивно опадање степена искоришћености наведених природних и привредних (производних) потенцијала, што је довело до погоршања економске позиције већине сеоских насеља. Динамично смањење укупне популације, као и учешћа аграрног становништва, у насељима лоцираним од 400 до 900 m имало је за последицу напуштање привредно употребивих површина, које су само делимично искоришћене или потпуно неискоришћене. Наведену констатацију илуструје чињеница да је у периоду 1961–2002. у насељима висинске зоне од 400 до 600 m просечан број становника на хектар обрадиве, пољопривредне и продуктивне површине смањен два пута, а у насељима на 600–900 m надморске висине шест пута, док је просечан број аграрног становништва на јединицу површине смањен 15 и 17 пута.

Табела 2. Кретање опште, аграрне и чисте аграрне густине насељености насеобинских територија (ст./km²) насеља Суве планине (по висинском размештају) 1961. и 2002. године

Висинске зоне (у m)	1961.			2002.		
	општа	аграрна	чиста аграрна	општа	аграрна	чиста аграрна
200–400	105,4	51,2	99,3	120,2	2,0	3,9
400–600	68,0	54,2	102,4	34,9	3,7	7,0
600–900	34,7	42,8	85,1	5,9	2,7	5,3

Густина насељености насеобинске територије, као један од индикатора друштвено-економске искоришћености земљишта и просторно-демографске организације територије, има негативни развој од 1961. до 2002, када је забележено смањење опште густине насељености за 19,1 ст./km², аграрне за 48 ст./km² и чисте аграрне густине насеобинске територије за 92,4 ст./km². Посматрано по хипсометријском размештају, насеља најниже висинске зоне карактерише пораст опште густине насељености (за 14,8 ст./km²) и смањење аграрне (за 49,2 ст./km²) и чисте аграрне густине насеобинске територије (за 95,4 ст./km²). С друге стране, присутно је континуирано и значајно опадање густине насељености насеобинских територија у појасу од 400 до 600 m (опште за 33,1 ст./km², аграрне за 50,5 ст./km² и чисте аграрне за 40,1 ст./km²) и од 600 до 900 m (опште за 28,8 ст./km², аграрне за 36,9 ст./km² и чисте аграрне за 79,8 ст./km²).

Наведене правилности у промени густина насељености указују и на карактеристике савремених тенденција у географском (територијалном) размештају насеља. Традиционални, дисперзивни тип просторног распоред насеља постепено се трансформише у групни размештај са наглашеном концентрацијом насеобина и популације у деловима географске средине који више одговарају савременом начину живота и рада становништва (Стаменковић Ђ. С., Бачевић М., 1992).

Сходно локацијским захтевима традиционалних (прединдустријских) сеоских насеља, већина села Суве планине лоцирана је у контактної зони, коју је карактерисала вишевековна појачана концентрација становништва. Од 60-их година XX века интензивирање процеса индустријализације, урбанизације и деаграризације утицало је на појаву географског груписања насеља у висинском појасу од 200 до 400 m, с једне, и територијалног разређивања села лоцираних на надморској висини од 400 до 900 m, с друге стране. Формирање ареала максималне концентрације становништва у насељима висинског појаса од 200 до 400 m првенствено је условљено динамичним свеукупним развојем градских насеља лоцираних (делимично и потпуно) у овој зони и развијеном мрежом саобраћајница (магистрална и регионална) и прилазних путева. Године 1961. највећа концентрација становништва (50,2%) била је заступљена у насељима висинске зоне од 400 до 600 m, а затим у насељима висинских појасева од 200 до 400 m и 400–600 m (40,2% и 9,6% укупне популације). Године 2002, под утицајем наведених географских процеса и савремених тенденција насеобинског развоја, максимална концентрација популације (62,6%) присутна је у насељима хипсометријске зоне од 200 до 400 m, а потом у насељима висинских зона од 400 до 600 m и 600–900 m (35,2% и 2,2% укупне популације).

Табела 3. Насеља Суве планине по хипсометријској дистрибуцији – средње растојање (у km) између насеља (d), становника (p) и аграрних становника (p_a)

Висинске зоне (у m)	d	p		p _a	
		1961.	2002.	1961.	2002.
200–400	3,2	1,3	1,3	1,9	9,7
400–600	3,5	2,3	3,2	2,6	10,0
600–900	3,8	2,0	4,9	1,8	7,0

Територијални размештај насеља може се одређивати и са становништа географских дистанци између групе насеобина (Стаменковић Ђ. С., Бачевић М., 1992). Просторни размештај насеља у правцу пораста надморске висине Суве планине и територијална распрострањеност насеља, са аспекта њихове просторне релације, су директно повезани – са порастом надморске висине повећава се и средње растојање између насеља. У хипсометријској зони од 200 до 400 m средње растојање између насеља је 3,2 km, а у појасевима од 400 до 600 m и 600–900 m износи 3,5 и 3,8 km.

Развојне тенденције у концентрацији и дисперзији насеља могу се прецизно дефинисати и са аспекта територијалних дистанци између становника – Кантов индекс концентрације (Goodall B., 1987). И овом приликом присутна је правилност између надморске висине насеља и савременог тренда у кретању укупне популације, с једне, и средњег растојања између становника, с друге стране. У насељима најниже хипсометријске зоне (200–400 m) средње растојање између становника током посматраног периода износи 1,3 km. Повећања средњег растојање између становника карактеристично је за насеља висинског појаса од 400 до 600 m (1961. – 2,3 km, а 2002. – 3,2 km) и од 600 до 900 m (1961. – 2 km, а 2002. – 4,9 km). У насељима свих хипсометријских зона присутно је изражено повећање средњег растојања између пољопривредних становника (у најнижој зони је повећано пет пута, а у осталим по 3,8 пута).

Значајан квантитативни показатељ просторне дистрибуције становништва је Хуверов индекс концентрације (Plane A. D., Rogerson A. P., 1994), који указује да ли

су актуелне развојне тенденције насеља и њихове популације усмерене ка равномерној дистрибуцији становништва (нижа вредност индекса, min. 0), с једне, или ка његовој концентрацији у одређеним ареалима (виша вредност индекса, max. 100). Хуверов индекс концентрације за насеља Суве планине је 1961. износио 12,9, а 2002. године 35,3. То практично значи да би 35,3% укупне популације 2002. (односно 12,9% 1961) "морало" да се пресели у циљу постизања једнаких густина насељености насеобинских територија проучаваног простора. Пораст вредности индекса (за 22,4) од 1961. до 2002. указује на знатно повећање концентрације становништва у насељима најнижег висинског појаса, као и на даљу тенденцију раста.

Једна од основних карактеристика савременог демографског развоја насеља Суве планине је демографско пражњење и уситњавање већине села, умерен пораст укупне популације мање групе руралних насеља и интензиван демографски развитак градова. Постепено демографско "одумирање" села наглашену израженост има од 60-их година XX века у висинској зони од 600 до 900 m и руралним ареалима на већој удаљености од локалних и регионалних урбаних центара, са којима су, углавном, лоше саобраћајно повезани.

Презентована међународна класификација насеља према популационој величини, по препорукама Eurostat-а (Recommendations..., 1998), где се селима сматрају насеља са мање од 2.000 становника, указује на просторну и временску израженост демографског пражњења и уситњавања насеља.

Табела 4. Популационој величина насеља Суве планине (по висинском распореду) 1961. и 2002. године

Висинске зоне (у m)	до 49 ст.		50-199 ст.		200-499 ст.		500-999 ст.		1000-1999 ст.		2000-4999 ст.		5000-9999 ст.	
	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.	1961.	2002.
200-400	-	4	2	3	9	10	8	2	3	3	2	1	-	1
400-600	-	2	1	18	12	16	22	2	4	-	-	1	-	-
600-900	-	2	1	9	6	1	4	-	1	-	-	-	-	-
Укупно	-	8	4	30	27	27	34	4	8	3	2	2	-	-

Од 1961. до 2002. године евидентно је смањење броја насеља популационе величине 500-1.000 житеља (1961. - 45,3%, а 2002. - 5,3%) и значајан пораст малих насеља (199 и мање становника), која су у укупном броју насеља 1961. била заступљена са 5,3%, а 2002. са 50,7%. Посебан проблем представљају популациона најмања села (49 и мање становника), чије учешће у укупном броју насеља 2002. износи 10,7%. Нека од њих би, по релевантним критеријумима за одређивање статуса насеља, тешко то могла да буду (нпр. Манастир 2002. - 2 житеља). Уз то, почетком 2002. евидентирана је појава спонтаног расељавања села (Коритњак), која ће, сходно досадашњим трендовима у насеобинско-демографском развоју, у наредним деценијама имати све већу израженост.

Табела 5. Дистрибуција насеља Суве планине према стадијуму демографске старости 1961. и 2002. године

Стадијум демографске старости	1961.			2002.		
	200-400m	400-600m	600-900m	200-400m	400-600m	600-900m
Рана демографска младост	-	-	-	-	-	-
Демографска младост	1	1	-	-	-	-
Демографска зрелост	4	5	4	-	-	-
Праг демографске старости	16	32	8	-	-	-
Демографска старост	3	1	-	3	2	-
Дубока демографска старост	-	-	-	3	-	-
Најдубља демографска старост	-	-	-	18	37	12
Укупно	24	39	12	24	39	12

У оквиру првог дела иницијалног концепта: "Научна полазишта проучавања актуелне руралне ситуације и сеоских насеља као могућих центара развоја Србије", инсистира се, између осталог, на следећим својствима – хипсометријски размештај руралних насеља и демографске промене, рурални ареали са негативним развојним тенденцијама и рурални ареали са променљивим (негативним и позитивним) развојним тенденцијама (Стаменковић Ђ. С., 1999). По томе, хипсометријски размештај сеоских насеља Суве планине и демографске промене у посматраном периоду показују правилност. Насеља висинских појасева 200–400 m и 400–600 m, са својим територијама, чине руралне ареале са променљивим (негативним и позитивним) развојним тенденцијама (12% насеља забележило је позитиван развитак), а села лоцирана у висинској зони од 600 до 900 m рурални ареал са негативним развојним тенденцијама.

Подела насеља према стадијумима демографске старости (Пенев Г., 1995) указује на знатну просторну израженост процеса демографског старења насеља Суве планине, који је посебно изражен у насеобинама виших хипсометријских зона. Године 1961. најбројнија (74,7%) су била насеља у стадијуму прага демографске старости. Знатан број насеља (17,3%) био је у фази демографске зрелости, а 2,7% насеља у демографској младости. Године 2002. највећи број насеља (89,3%) је био у фази најдубље демографске старости, док је заступљеност насеља у стадијумима дубоке демографске старости и демографске старости минималан (4% и 6,7%).

Закључак

Општи и посебни трендови у досадашњем развоју насеља Суве планине, а пре свега постојећа просторна организација и актуелна демографска ситуација, указују на разнородне развојне тенденције које су током савременог периода углавном имале негативан карактер. Знатне диспропорције у степену друштвено-економске развијености градских и осталих насеља, као и дуговремене специфичности у просторно-демографским развојним тенденцијама група насеља лоцираних у различитим хипсометријским зонама, имале су за последицу трансформацију традиционалног дисперзивног типа просторног распореда насеља у групни размештај, формирање ареала максималне концентрације становништва у насељима висинског појаса од 200 до 400 m, значајно смањење насеља средње величине (500 до 1.000 становника) и пораст малих насеља (199 и мање становника), као и знатну просторну израженост демографског старења насеља. Из тих разлога је научно сагледавање наведених појава и процеса изузетно значајно у тумачењу досадашњег развоја насеља, актуелне насеобинске ситуације и њене перспективе. Сходно чињеници да већина насеља Суве планине показује дуговремене знаке негативних развојних трендова, у циљу њиховог просперитетног развоја намеће се потреба за покретањем планских мера и акција које би биле усмерене ка остваривању позитивних ефеката у просторној организацији насеља, рационалном планирању демографског развоја руралних насеља, решавању проблема искоришћености расположивих ресурса – земљишних, шумских, стамбених и др., у насељима која демографски "одумиру" итд.

ЛИТЕРАТУРА

- Goodall B. (1987): **The Penguin Dictionary of Human Geography**, Penguin Group, London, England.
- Plane A. D., Rogerson A. P. (1994): **The Geographical Analysis of Population**, with Application to Planning and Business, Canada.
- Пенев Г. (1995): **Становништво по старости и полу**, Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991. године, Републички завод за статистику, Београд.
- Стаменковић Ђ. С. (1999): **Научна полазишта проучавања актуелне руралне ситуације и сеоских насеља као могућих центара развоја Србије**, Становништво, бр. 1–4, Центар за демографска истраживања, Институт друштвених наука, Београд.
- Стаменковић Ђ. С., Бачевић М. (1992): **Географија насеља**, Универзитетски уџбеник, Географски факултет ПМФ, Београд.
- Recommendations for the 2000 census of population and housing in the ECE region**, United Nations Economic Commission Europe, Statistical Office of the European Communities, No. 49, United Nations – Eurostat, Geneva, 1998.
- Попис становништва 1961, **Пољопривредно становништво**, књ. XV, Савезни завод за статистику, Београд, 1966.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2002, **Пољопривредно становништво**, књ. 7, Републички завод за статистику, Београд, 2004.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2002, **Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1991. и 2002**, књ. 9, Републички завод за статистику, Београд, 2004.

MARIJA MARTINOVIĆ
DRAGANA MATIJEVIĆ

S u m m a r y

**SOME SPATIAL-DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT TENDENCIES
OF THE SETTLEMENTS ON MOUNTAIN SUVA PLANINA**

General and specific trends in up-to-date development of settlements on mountain Suva Planina, and particularly the present organization and current demographic situation, point to various development tendencies that recently had mostly negative character. Considerable disproportions in a degree of social-economic development of urban and other settlements, as well as long-time particularities in spatial-demographic development tendencies of groups of settlements located in various altitude zones, had the following processes as consequences: transformation of traditional dispersed type of spatial distribution into grouped type of distribution; formation of areas of maximum population concentration in the settlements in 200-400 m altitude zone; considerable decrease of settlements of medium size (500 to 1000 inhabitants); increase of smaller settlements (199 and less inhabitants); as well as substantial spatial indication of demographic ageing of settlements. For all these reasons, scientific consideration of the mentioned features and processes is very significant in explanation of up-to-date development of settlements, present situation and its perspectives. In accordance with the fact that most settlements on mountain Suva Planina show long-term signs of negative development trends, and aiming to their advanced development, there is the obvious need for planning measures and actions that would be directed towards realization of positive effects in spatial organization of settlements, rational planning of rural settlements demographic development, solving the problems of available resources (agricultural, woodland, residential, etc.) in demographically "diminishing" settlements, etc.